INGLIZ TILIDAGI PREDLOGLARNI O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHDA FUNKSIONAL-SEMANTIK EKVIVALENTLIK VA TRANSFORMATSION MODELLAR

Xo'janazarova Muxlisa Anvar qizi
Axborot texnologiyalari va menejment universiteti,
Lingvistika: ingliz tili yo'nalishi magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23695106

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilidagi sodda va murakkab predloglarni o'zbek tiliga tarjima qilishda yuzaga keladigan grammatik, semantik va funksional muammolar tahlil qilingan. Tadqiqotda ingliz tilidagi predloglar alohida so'z sifatida emas, balki muayyan predlogli konstruksiya, fe'l boshqaruvi, komplement va matn vazifasi bilan bog'liq birlik sifatida ko'rib chiqilgan. Ingliz tilida predloglar makon, zamon, sabab, vosita, yo'nalish, munosabat va baholash kabi ma'nolarni ifodalasa, o'zbek tilida bu munosabatlar ko'pincha kelishik qo'shimchalari, ko'makchilar, o'rin-joy otlari, fe'l boshqaruvi yoki sintaktik transformatsiyalar orqali beriladi. Maqolada ingliz tilidagi predloglarni o'zbek tiliga tarjima qilish uchun "predlog - semantik funksiya - o'zbekcha grammatik vosita - tarjima transformatsiyasi" modeli taklif etilgan.

Kalit so'zlar: funksional ekvivalentlik, kelishik, ko'makchi, transformatsiya, murakkab predlog.

Abstract. This article analyses grammatical, semantic and functional problems arising in the translation of English simple and complex prepositions into Uzbek. English prepositions are treated not merely as isolated lexical items, but as elements of prepositional constructions connected with verb valency, complements and discourse function. While English prepositions express spatial, temporal, causal, instrumental, directional and relational meanings, Uzbek usually conveys these relations through case suffixes, postpositions, locative nouns, verbal government or syntactic transformations. The article proposes the model "preposition - semantic function - Uzbek grammatical device - translation transformation" as a practical framework for translating English prepositions into Uzbek.

Keywords: functional equivalence, case suffix, postposition, transformation, complex preposition.

KIRISH

Jahonda tarjimashunoslik va chog'ishtirma tilshunoslik rivojining hozirgi bosqichida grammatik birliklarni bir tildan ikkinchi tilga ko'chirish masalasi tobora murakkab ilmiy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, ingliz tilidagi predloglar tarjimasi shunday masalalardandir. Chunki ingliz tili analitik tuzilishga ega bo'lib, unda grammatik-semantik munosabatlarning muhim qismi alohida predloglar orqali ifodalanadi. O'zbek tili esa agglutinativ tizimga mansub bo'lib, ingliz tilida predlog orqali ifodalangan munosabatlarni ko'pincha kelishik qo'shimchalari, ko'makchilar, o'rin-joy otlari, fe'l boshqaruvi va gap qurilishi orqali beradi. Predloglar shaklan qisqa bo'lsa-da, nutqda ularning vazifasi kengdir. In, on, at, to, from, by, with, for, over, through kabi sodda predloglar, shuningdek, because of, due to, in spite of, according to, in terms of, with regard to kabi murakkab predloglar turli kontekstlarda har xil ma'no yuklaydi. Hofman ingliz tilidagi murakkab predloglarini korpus materiallari asosida tadqiq etib, in spite of va with respect to kabi birliklar ko'p komponentli bo'lsa-da, nutqda yaxlit

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

grammatik birlik sifatida faoliyat ko‘rsatishini asoslaydi [6]. Ergasheva Z.A. ham ingliz murakkab predloglarining funksional-semantik rivoji va grammatikalashuvi bugungi tilshunoslikdagi dolzarb yo‘nalishlardan biri ekanini ko‘rsatadi [5].

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, ingliz predloglarini o‘zbek tiliga tarjima qilishda so‘zma-so‘z muqobil izlash ko‘pincha yetarli natija bermaydi. Masalan, in the room - xonada, in the box - quti ichida, in my opinion - mening fikrimcha, in terms of quality - sifat nuqtayi nazaridan tarzida tarjima qilinadi. Ko‘rinadiki, birgina in predlogi o‘zbek tilida turli grammatik va leksik vositalar orqali beriladi. Demak, tarjimada predlogning formal shakli emas, uning kontekstdagi semantik vazifasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Maqolaning maqsadi ingliz tilidagi sodda va murakkab predloglarni o‘zbek tiliga tarjima qilishda qo‘llanadigan funksional-semantik va transformatsion modellarni aniqlashdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, maqolada ingliz predloglarining semantik guruhlari, ularning o‘zbek tilidagi grammatik muqobillari, tarjimada yuzaga keladigan asosiy muammolar hamda optimal tarjima strategiyalari tahlil qilingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Tadqiqotda chog‘ishtirma tahlil, kontekstual tahlil, komponent tahlil, funksional-semantik tahlil va transformatsion tahlil metodlaridan foydalanildi. Asosiy nazariy manba sifatida ingliz predloglarining grammatik maqomi, kognitiv semantikasi, grammatikalashuvi, o‘zlashtirilishi va xatolar tipologiyasiga bag‘ishlangan xorijiy hamda mahalliy tadqiqotlar jalb qilindi. Maqolada S. Hofmanning ingliz tilidagi murakkab predloglarini korpus asosida o‘rganishga doir qarashlari [6], A.M. Drozdovichning in predlogi kognitiv-semantik tahliliga oid natijalari [4], S. Kabukning ingliz predloglari turkiy tillarda kelishik va postpozitsiya orqali ifodalanishi haqidagi kuzatishlari [3], Z.A.A. Rahmanning ingliz makon predloglarini o‘zlashtirishdagi xatolar haqidagi tahlillari [1] hamda Z.A. Ergashevaning ingliz murakkab predloglari grammatikalashuvi bo‘yicha xulosalari [5] metodologik asos sifatida olindi. Drozdovich in predlogining 56 ta qo‘llanishi makoniy va abstrakt ma’nolarni qamrab olishini, ularning CONTAINER, PART-WHOLE va PATH obraz-sxemalari bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Kabuk esa inglizcha in, on, at, behind, over, to predloglari turk va kurd tillarida morfologik va sintaktik jihatdan turlicha ifodalanishini qayd etadi. Tahlil materiali sifatida inglizcha predlogli konstruksiyalar va ularning o‘zbek tilidagi muqobillari tanlandi. Misollar ilmiy, publitsistik va umumiy nutq uslubidagi konstruksiyalar asosida tahlil qilindi. Har bir misolda predlogning shakli, semantik vazifasi, o‘zbek tilidagi grammatik ifoda vositasi va tarjima transformatsiyasi alohida ko‘rib chiqildi.

NATIJALAR

Tahlil natijalari ingliz predloglarining o‘zbek tiliga tarjimasi bir nechta asosiy model orqali amalga oshishini ko‘rsatdi. Birinchi model kelishik orqali tarjima qilish modelidir. Ingliz tilida alohida predlog bilan ifodalangan munosabat o‘zbek tilida ko‘pincha kelishik qo‘shimchasi orqali beriladi, in Tashkent - Toshkentda, to school - maktabga, from London - Londondan. Bu holat ayniqsa makon va yo‘nalish predloglari tarjimasida faol kuzatiladi. Kabuk tadqiqotida turk tilidagi dativ, lokativ va ablativ kelishiklar inglizcha to, in/at, from predloglariga funksional jihatdan mos kelishi qayd etilgan [3] va o‘zbek tilida ham shu tipologik yaqinlik kuzatiladi.

Ikkinchi model ko‘makchi orqali tarjima qilish modeli. Ingliz tilidagi with, about, for, because of, according to, in spite of kabi birliklar o‘zbek tilida bilan, haqida, uchun, sababli, ko‘ra, qaramay kabi ko‘makchilar yordamida beriladi. Masalan, with a friend - do‘st bilan, about language - til haqida, because of the rain - yomg‘ir sababli, according to the law - qonunga ko‘ra. Bu modelda ingliz predlogi o‘zbekcha mustaqil predlog bilan emas, balki postpozitsion xususiyatga ega ko‘makchi bilan ifodalanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Uchinchi model - o'rin-joy otlari orqali tarjima qilish modeli. Ingliz tilidagi on, under, behind, in front of, inside, outside kabi predloglar o'zbek tilida ko'pincha ustida, ostida, orqasida, oldida, ichida, tashqarisida kabi birliklar orqali beriladi, on the table - stol ustida, under the tree - daraxt ostida, behind the house - uy orqasida, in front of the school - maktab oldida. Bu holatda ingliz predlogi o'zbek tilida otlashgan joy munosabati orqali ifodalanadi.

To'rtinchi model - fe'l boshqaruvi orqali tarjima qilish modeli. Ba'zi ingliz tili predloglari o'zbekchada alohida tarjima qilinmaydi, balki fe'lning boshqaruv xususiyati orqali beriladi. Masalan, look at me - menga qaramoq, listen to music - musiqa tinglamoq, depend on the result - natijaga bog'liq bo'lmoq, refer to the source - manbaga murojaat qilmoq. Rahman tadqiqotida ingliz predloglarini o'zlashtirishdagi xatolarning muhim qismi fe'l-predlog kollokatsiyalari bilan bog'liq ekani ko'rsatilgan [1]. Bu xulosa ingliz-o'zbek tarjimasida ham muhim: predlogni alohida emas, butun fe'l-predlog konstruksiyasi tarkibida talqin qilish lozim.

Beshinchi model - sintaktik transformatsiya modeli. Ingliz tilidagi predlogli birikma o'zbek tilida ergash gap, ravishdoshli qurilma yoki kengaytirilgan sintaktik shakl orqali tarjima qilinadi. Masalan, because of his illness - u kasal bo'lgani sababli, in spite of difficulties - qiyinchiliklarga qaramay, after the meeting - yig'ilishdan keyin, after he arrived - u kelganidan keyin. Atiega predlog, ma'noni to'ldiruvchi va tobe' birliklar chegarasi doim ham qat'iy emasligini ko'rsatadi [2]. Bu esa after, before, since kabi birliklar tarjimasida ularning grammatik maqomini kontekst belgilashini anglatadi.

Oltinchi model - nol tarjima yoki yashirin grammatik ifoda modeli. Ayrim predloglar o'zbek tilida alohida birlik bilan tarjima qilinmaydi, balki gapning umumiy semantik-sintaktik qurilishi orqali ifodalanadi. Masalan, discuss the problem in detail - muammoni batafsil muhokama qilmoq, enter the room - xonaga kirmoq, answer the question about grammar - grammatikaga oid savolga javob bermoq. Bu model predlogning lug'aviy muqobili emas, uning matndagi vazifasi tarjima qilinishini ko'rsatadi.

MUHOKAMA.

Natijalar ingliz predloglarini o'zbek tiliga tarjima qilishda formal ekvivalentlik yetarli emasligini ko'rsatadi. Ingliz tilida predlog alohida grammatik birlik sifatida keladi, o'zbek tilida esa ayni munosabat ko'pincha morfologik qo'shimcha, ko'makchi yoki sintaktik qayta qurish orqali ifodalanadi. Shu bois predlogni tarjima qilishda "inglizcha birlik - o'zbekcha birlik" shaklidagi oddiy moslashtirish emas, balki funksional-semantik tahlil zarur. Ingliz tilidagi predloglarining eng murakkab jihatlaridan biri ularning ko'p ma'noliligidir. In predlogi makon, vaqt, holat, soha, uslub va fikriy pozitsiyani bildirishi mumkin. Drozdovich in predlogini yagona konsept sifatida ko'rib, uning ma'nolari radial kategoriya tarzida kengayishini ko'rsatadi. Bu yondashuv tarjimada katta ahamiyatga ega, chunki in danger - xavf ostida, in politics - siyosatda, in my opinion - mening fikrimcha tarzida turlicha beriladi. Demak, predlogning markaziy ma'nosi mavjud bo'lsa-da, uning tarjimasi kontekstdan kelib chiqadigan ma'noga bog'liq. Murakkab predloglar tarjimasida esa yana bir muammo yuzaga keladi. Ular tarkiban bir nechta so'zdan iborat bo'lsa-da, tarjimada ko'pincha yaxlit birlik sifatida olinadi. Hofman murakkab predloglar bo'yicha olib borgan korpus tadqiqotida ularning grammatik kategoriya sifatida mavjudligini dalillaydi [6]. Ergasheva esa owing to, due to, because of, thanks to, by reason of kabi murakkab predloglarning grammatikalashuv jarayonida semantik va morfosintaktik o'zgarishlarga uchrashini qayd etadi [5]. Tarjimada bunday birliklar komponentma-komponent emas, balki funksional ekvivalent bilan beriladi. Masalan, due to technical problems - texnik muammolar sababli, thanks to cooperation - hamkorlik sharofati bilan, in spite of the difficulties - qiyinchiliklarga qaramay.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Predloglar tarjimasida interferensiya xavfi ham yuqori. Rahman ingliz tilidagi makonni ifodalovchi predloglar bo‘yicha o‘tkazgan tahlilida xatolar “replacement”, “avoidance”, “addition” va “omission” kabi turlarga bo‘linishini ko‘rsatadi. Bu tasnif ingliz-o‘zbek tarjimasida ham kuzatilishi mumkin. Masalan, on Monday birikmasini dushanbada deb tarjima qilish semantik jihatdan tushunarli bo‘lsa-da, adabiy norma bo‘yicha dushanba kuni shakli tabiiyroqdir. Depend on birikmasini ustiga bog‘liq tarzida so‘zma-so‘z berish esa replacement, ya’ni noto‘g‘ri muqobil tanlash xatosidir. O‘zbek tilining grammatik tabiati ingliz predloglarini tarjima qilishda alohida e’tiborni talab qiladi. O‘zbek tilida kelishiklar, ko‘makchilar va sintaktik tartib grammatik munosabatlarni ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Ingliz tilidagi to, from, in, on, at predloglari ko‘pincha -ga, -dan, -da kelishiklari bilan beriladi. Biroq bu har doim ham avtomatik qoidaga aylanmaydi: at least - kamida, on purpose - ataylab, in fact - aslida, by the way - aytgancha tarzida tarjima qilinadi. Demak, predlogli konstruksiyaning idiomatiklashgan yoki erkin birikma ekanini aniqlash zarur. Maqola natijalariga ko‘ra, ingliz predloglarini o‘zbek tiliga tarjima qilishda quyidagi algoritm samarali bo‘ladi. Avval predlogning kontekstdagi semantik vazifasi aniqlanadi. Keyin uning o‘zbek tilidagi grammatik ifoda vositasi belgilanadi. So‘ngra tarjima transformatsiyasi tanlanadi. Bu model quyidagicha ifodalanadi:

Predlog → semantik funksiya → o‘zbekcha grammatik vosita → tarjima transformatsiyasi

Masalan, in the city konstruksiyasida in makon ma’nosini bildiradi, o‘zbek tilida vosita -da kelishigi bo‘ladi, natija shaharda shaklida yuzaga chiqadi. Because of the rain konstruksiyasida because of sabab ma’nosini bildiradi, o‘zbekcha vosita tufayli/sababli ko‘makchisi bo‘ladi, natija yomg‘ir tufayli tarzida beriladi. With regard to education konstruksiyasida predlogli birlik munosabat yoki mavzu doirasini bildiradi, o‘zbekcha muqobil ta’lim masalasi yuzasidan bo‘ladi.

XULOSA.

Ingliz tilidagi predloglar o‘zbek tiliga tarjima qilinayotganda ularni alohida so‘z sifatida emas, balki kontekst, komplement, fe’l boshqaruvi va matn vazifasi bilan bog‘liq predlogli konstruksiya sifatida tahlil qilish zarur. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz predloglarining o‘zbek tilidagi muqobili doimiy va yagona emas balki u predlogning semantik vazifasi hamda o‘zbek tilining grammatik imkoniyatlariga qarab tanlanadi. Ingliz predloglari o‘zbek tilida asosan kelishik qo‘shimchalari, ko‘makchilar, o‘rin-joy otlari, fe’l boshqaruvi, sintaktik transformatsiya va nol tarjima orqali ifodalanadi. Sodda predloglar ko‘proq kelishik va ko‘makchi bilan berilsa, murakkab predloglar ko‘pincha leksik-sintaktik transformatsiya yoki funksional ekvivalent orqali tarjima qilinadi. Shu bois ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjimada predloglarning formal shakliga emas, balki ularning funksional-semantik yuklamasiga tayanish eng to‘g‘ri yondashuv hisoblanadi. Maqolada taklif etilgan “predlog - semantik funksiya - o‘zbekcha grammatik vosita - tarjima transformatsiyasi” modeli ingliz predloglarini o‘zbek tiliga tarjima qilishda nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Ushbu modeldan tarjima nazariyasi, chog‘ishtirma grammatika, amaliy tarjima va ingliz tilini o‘qitish jarayonida foydalanish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdul Rahman Z.A. An Analytic Study of Errors Made by Iraqi Students in Using English Prepositions of Place Relation: PhD thesis. – Glasgow: University of Glasgow, 1990.
2. Atiega A. ‘Preposition’, ‘Complementiser’ and the Nature of Word-Class Categorisation: PhD thesis. – Preston: University of Central Lancashire, 2019.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

3. Çabuk S. An Experimental Study on Acquisition of Prepositions in English as a Third Language: PhD thesis. – Ankara: Middle East Technical University, 2016.
4. Drozdowicz A.M. A Cognitive-Semantic Analysis of the English Preposition in: M.Phil. thesis. – Glasgow: University of Glasgow, 1998.
5. Ergasheva Z.A. Ingliz murakkab predloglarining grammatikalashuvi va funksional-semantik xususiyatlari: filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2024.
6. Hoffmann S. Grammaticalization and English Complex Prepositions: A Corpus-Based Study. – London/New York: Routledge, 2005.
7. Huddleston R., Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
8. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985.
9. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. – Oxford: Oxford University Press, 1991.
10. Tyler A., Evans V. The Semantics of English Prepositions: Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
11. G'ulomov A. O'zbek tilida kelishiklar. – Toshkent: Fan, 1941.
12. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
13. Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1995.
14. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
15. Salomov G'. Tarjima nazariyasiga kirish. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
16. Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.
17. G'afurov I., Mo'minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2012.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.